

Я. О. ІЩЕНКО (Київ)

НЕРЕАЛІЗОВАНІ ГЕРАЛЬДИЧНІ ПРОЕКТИ 1960-х рр.

Історія світової та вітчизняної геральдики знає чимало прикладів того, коли багато геральдичних планів і проектів залишилися нереалізованими. Безліч об'єктивних і суб'єктивних причин стали тому на заваді. Серед них слід насамперед назвати зміни державного ладу, які кардинально впливали на всі компоненти зовнішньої атрибутики. Адже докорінні зміни суспільного устрою, ідеології, політики, економіки так чи інакше змушували зовнішню атрибутику держави, що потрапила у вир історичного потоку, видозмінити всю свою знакову систему, яка відбивала зрушення у світогляді, способі життя, психології людей відповідно до нової формації. І справа не тільки в тому, що геральдика попередньої епохи була "поганою" чи недосконалою з огляду на порушення геральдичних приписів, усталених роками правил. Йшлося про неприйняття взагалі знакових систем минулого, які оголошувалися носіями чужої ідеології, навіть злочинної політики устрою, що пішов з історичної арени. Але на долі численних геральдичних проектів, що час від часу з'являлися, відбивалася й загальна тенденція до консерватизму, острах запровадження нової знакової системи або ж небажання створення, так би мовити, "усучаснених", адаптованих до нового суспільства геральдичних правил, у межах яких знакова система могла б існувати.

Історія нереалізованих геральдичних проектів завжди привертала увагу дослідників своїми несподіваними колізіями. Аби розібратися в тонко-

шах державної політики 60-х рр. XX ст. стосовно геральдики, потрібний короткий історичний екскурс.

Детальне вивчення геральдичної спадщини України за радянської доби зовсім несподівано для багатьох істориків-геральдистів виявило три сенсаційні архівні знахідки, дві з яких оприлюднено. Донедавна ці сторінки історії залишалися взагалі невідомими. Саме вони вносять суттєві корективи до усталеної думки про те, що за період, який знаменував собою "переможну ходу соціалістичного устрою", геральдикоміст на державному рівні ніхто ніколи не цікавився.

Герби періоду Російської імперії, які нова влада скасувала ще в 1918 р., відродилися на державному рівні — загальновідомо, що держава мусить мати як герб, прапор, гімн, так і інші атрибути та символи. Ідейний зміст державного герба УРСР, набір елементів (плуг, серп і молот, п'ятипроменева зірка) у різних варіаціях у кожній новій редакції Конституції України залишався майже незмінним¹. За обставин панування державної символіки на всіх рівнях (наочна агітація, печатки всіх типів, бланки установ тощо) територіальна символіка виявилася зовсім зайвою. Держава не потребувала вирізнення своїх територіальних складових — областей, районів, міст і сіл через самотність, відповідно національну символіку. Пізніше до єдиного знаменника підлаштували обласний знак, який з'явився далеко не скрізь. А там, де раніше використовували завше міські знаки (на печатках органів місцевого самоврядування, громадських організацій, місцевих культурних та освітніх установ) запанував державний герб і прапор.

У 1995 р. історик-геральдист Ю. К. Савчук, опрацьовуючи тему з геральдики міст Поділля, несподівано віднайшов в архіві цікавий документ, озглавлений "Нарис історії міської геральдики на Україні"². Дана архівна знахідка, про яку дослідник заявив на геральдичній конференції 1995 р., стала своєрідним збудником для подальших розшуків, а також змусила вчених замислитися над питанням, чому саме в Україні після завершення Великої Вітчизняної війни виник інтерес до міських знаків.

Конкретної відповіді на питання щодо державного регулювання в країні процесу герботворення знайдені документи не дали.

Характеризуючи повоєнний період розвитку міської геральдики, Ю. К. Савчук у книзі "Міська геральдика Поділля"³ докладно оповів про те, як виявив у Центральному державному архіві вищих органів влади і державного управління України (ЦДАВО України) "Коротку програму експериментальної проектної роботи "Історичні герби міст України"⁴, розроблену в 1946 р. в науково-дослідному відділі Київського державного інституту проектування міст (Діпромiст). Процитуємо з названого документа окремі місця, які, на нашу думку, пояснюють задум виконавців "програми". Так, у ньому зазначалося: "З метою розробки архітектурно-художніх емблем (гербів) міст Радянської України, що відображали б як сучасну дійсність, так і історичне минуле (підкреслення наше. — Я. /.), накреслено проведення першого етапу вищезначеної теми". За ретельно розробленою програмою передбачалося:

1. Збирання, систематизація та вивчення різноманітних матеріалів, що характеризують історичні герби міст України, а також консультації істориків і мистецтвознавців.

2. Художня репродукція гербів.

3. Пояснювальний текст до гербів — 1,5 умовного друкарського аркуша "Основи гербознавства міст України"⁵.

Документи архіву засвідчують, що співробітники Діпромiста поставилися до завдання досить відповідально. Одночасно заступник начальника

Управління з питань архітектури при Раді Міністрів УРСР М. Малоземов, тобто високий державний посадовець, надіслав головним архітекторам міст і начальникам обласних відділів архітектури запити, в яких йшлося про необхідність якнайшвидше виявити матеріали щодо наявності історичних гербів в українських містах. Відповіді, які надійшли з регіонів, в основному містили посилання на "Повне зібрання законів Російської імперії", публікації в періодиці, які стосувалися окремих гербів, свідчення старожиливі та краєзнавців⁶.

Одночасно серед матеріалів архіву зберігається також змістовна й докладна службова записка щодо принципів, якими потрібно було керуватися при створенні радянських гербів українських міст. У ній визначається, що право на герб матимуть столиця республіки, міста-герої, обласні центри та міста обласного підпорядкування. В гербах рекомендувалося відображати видатні події з давньої та недавньої історії міст (періоди громадянської та Великої Вітчизняної воєни), народногосподарське значення населених пунктів. Правила складання гербів відбивали й адміністративну ієрархію, яку потрібно враховувати при створенні ескізу знака. Так, до герба Києва — столиці республіки — передбачалося включити Державний герб УРСР, що, зрозуміло, сприймалося знавцями геральдики як недоречність. Щити гербів столиці та обласних центрів мали бути обрамлені вінками з лаврових і дубових гілок. Така традиція вже існувала в минулому нашої геральдики. У гербі міста-героя Одеси пропонувалося відтворити орденський знак. Вочевидь, йшлося про медаль "Золота Зірка", якою нагороджували місто-героя, а вінок навколо щита пропонували оповити орденською стрічкою.

Те, що робота в напрямку відродження міської геральдичної традиції в Україні мала продовження, свідчить виявлений іншим істориком-геральдистом А. Б. Гречилом документ під назвою "Завдання на складання ескізів міст Української РСР"⁷. Незасвідчені аркуші документа зберігаються в архіві відомого українського графіка Антона Середи. Судячи з нотаток на звороті, цей документ можна датувати 1947 р.⁸ Це "Завдання...", швидше за все, машинописна копія документа для внутрішнього користування, а підписав його саме М. Малоземов.

З тексту документа випливає, що це — розгорнутий виклад програми для централізованої розробки міських гербів. Швидше за все, йшлося про створення гербів не тільки для всіх міст — адміністративних центрів областей, але й міст обласного підпорядкування, яких в Україні було 82.

Варто відмітити таку цікаву деталь: для гербів пропонували запровадити єдину форму щита. "Завдання" передбачали й можливі варіанти при створенні ескізів гербів. Тому поряд з ескізом на щиті узгодженої форми (французької) авторам ескізів дозволяли проявити "політ фантазії" і додати ще один герб з довільною формою щита на власний розсуд. Проте до кожного гербового зображення обов'язково необхідно було додати пояснення (очевидно, йшлося про блазонування герба), а також докладно витлумачити всі символи, тобто фігури на щиті.

Коментуючи ці документи, геральдисти ставлять перед собою ряд запитань. Серед них, зокрема, і такі: чому раптом згадали про геральдику і водночас з'явилися унікальні на той час документи? Чому в Україні, яка мала клеймо націоналізму, а коли йшлося про щось виключно національне, це неодмінно викликало підозру в сепаратизмі, раптом — на рівні Ради Міністрів, а конкретно — Управління з питань архітектури, почали опікуватися міською геральдикою? Висловлювали припущення, що зацікавленість міськими емблемами — результат впливу геральдичних традицій Га-

личини та Буковини, приєднаних до українських земель після війни, а також ознайомлення з традиціями гербівництва та вражень від величних гербів міст на архітектурних спорудах у країнах Східної та Центральної Європи, де побували воїни Червоної Армії, серед яких було чимало істориків. Ю. Савчук передбачливо зазначив, що, можливо, "подальші розшуки допоможуть знайти відповіді на ці питання, ... ми дізнаємось про те, чому та за яких обставин активно розпочату роботу було припинено"⁹. На нашу думку, все це робилося під час підготовки важливих історичних документів, зокрема Указу "Про Державний прапор Української РСР" (прийнятий 21 листопада 1949 р. Президією Верховної Ради УРСР). Нова державна українська радянська атрибутика — червоно-лазуровий прапор мав отримати широке поле використання. А герби міст повинні були поєднувати й у свій спосіб передавати кольори державного прапора. Так, врешті, як виявилось пізніше, і відбулося. Більша частина створених у 60-х рр. міських гербів мала забарвлення поля саме у таких кольорах.

Розповідаючи про розвій міської геральдики в часи "хрущовської відлиги", що, поступово відступаючи, переходила у "брежнєвський застій", геральдисти у своїх працях посилаються виключно на матеріали, що свідчать про ініціативу громадськості, широкий суспільний рух, участь науковців у процесі міського герботворення, тобто все, що загалом сприяло активізації відродження геральдичних традицій українських міст.

Звертаючись до питання створення гербів у 60-х—70-х рр. ХХ ст., А. Б. Гречило зазначає у своїй книзі "Українська міська геральдика", що "відлига" "сприяла як загальному, так і науковому зацікавленню геральдиком" ¹⁰. Вже 1959 року було проведено Всеукраїнську нараду з геральдики та сфрагістики. В ній взяли участь науковці різних архівних установ, працівники Міністерства культури, Міністерства вищої освіти та Академії наук України ¹¹. Відомо, що після наради, за її рекомендаціями, в архівах Києва та Львова започаткували роботу спеціальні семінари, на яких обговорювали й проблеми геральдики, в Інституті історії АН УРСР — видання періодичного збірника наукових праць "Історичні джерела та їх використання", проводилися республіканські наукові конференції з архівознавства та спеціальних галузей історичних знань ¹².

Слід зазначити, що в процесі накопичення й дослідження геральдичного матеріалу постало питання про його каталогізацію. Одночасно вчені замислилися над вирішенням конкретних питань геральдики, а також над понятійним апаратом науки. Відтак теоретичні положення, приписи класичної геральдики піддаються критиці. Це можна вважати закономірним явищем. Адже кожне нове покоління істориків намагається критично осмислити науковий доробок попередників у своїй галузі знань. Так, зокрема, далеко не всі дійшли тоді згоди відносно трактування самої геральдики як наукової дисципліни. Відомий своїми неординарними думками професор Київського університету А. Введенський вважав: "Якщо *геральдика* в її усталеному змісті *радянському історичу безвартісна і не потрібна, то замість неї має бути створена нова допоміжна дисципліна — емблематика*" ¹³. Шукаючи пояснення такій постановці питання, можна дійти висновку, що "такий підхід знайшов своє відображення насамперед у практичному міському герботворенні" ¹⁴. Викладач столичного університету, який готував кадри фахівців зі спецдисциплін, прищеплював свої "новаційні" ідеї майбутнім молодим вченим і практичним працівникам, архівістам і музейникам, краєзнавцям. Саме вони згодом, "озброєні" у такий спосіб, втілювали засвоєні знання на практиці, коментуючи ескізи гербів, роблячи експертні оцінки представлених ескізів знаків міст, і "підправля-

ли" історичні герби. Отже, йшлося про загальну тенденцію оцінки науки на новий лад — "безвартісна" геральдика (з її численними унікальними скарбами, оригінальним вітчизняним доробком, іконографічною стабільністю) мала слугувати просто постачальницею емблем, щось на зразок товарних знаків. До цього, власне, були зведені завдання для практиків-геральдистів, диктовані окремими вченими. Додамо — на догоду керівним органам, які дбали про зоровий ряд агітації.

Андрій Гречило зробив досить суворий висновок: започаткований у післявоєнні роки процес герботворення, "не маючи напрацьованих методологічних основ, почав розвиватися стихійно й без належної наукової бази"¹⁵. Що стосується стихійності процесу, як і відсутності наукової бази, то ми піддаємо сумніву істинність цього положення. Спробуємо це довести.

Дореволюційна вітчизняна історіографія налічувала чимало значних здобутків на ниві геральдики. А. Гречило в історіографічному огляді до своєї книги вірно зазначав, що "напередодні Другої світової війни була нагромаджена досить значна джерельна база для вивчення міської герботворчості"¹⁶, а "в післявоєнний період з'являються перші спроби дослідити становлення української міської геральдики як цілісного явища"¹⁷. Автор зауважує, заперечуючи свій власний висновок, що у 50-х рр. з'явилися статті "з геральдичної та сфрагістичної тематики, в яких порушуються теоретичні проблеми, визначаються предметні завдання наукових дисциплін, проводиться історіографічний аналіз опублікованих праць"¹⁸.

Зміни у політичному житті Радянської держави, що сталися наприкінці 50-х — на початку 60-х рр. ХХ ст., справили значний вплив на розвиток усіх галузей історичної науки, зокрема геральдики в Україні. Та, як видно з публікацій у газетах "Известия"¹⁹ та "Советская культура"²⁰, питання про відродження геральдики та запровадження нової емблематики міст набуло відчутного ідеологічного забарвлення, як і всі інші суспільно-політичні явища за тих часів.

Згадуючи про значення в ті роки "громадської думки" (або про те, що за нею стояло) взагалі і зокрема для розвитку геральдики, не можемо обійтися без посилань на статтю в журналі "Україна", в якій редакція запропонувала своїм читачам надсилати власні пропозиції та малюнки щодо міських гербів, ставила перед ними суто ідеологічні завдання: відтворити "величезні й прекрасні зміни, що сталися на нашій землі за роки Радянської влади"²¹. Проекти міських гербів, їх описи, що були опубліковані в часописі, якнайкраще характеризували тенденції, які стимулювали розвиток радянської емблематики та геральдики.

Практична геральдика теж не стояла на місці. Тим більше, що наближалася визначна дата — ювілей держави.

Одним з перших у 1966 р. було затверджено герб міста Нікополь. Дивно, але його промовиста козацька символіка верхньої частини щита — шабля, гетьманська булава і символічний вогонь, що "відображає славні сторінки центру Запорізької Січі", — уникла звинувачення в націоналізмі. Можливо, так сталося тому, що нижня частина щита була перенасичена типовими радянськими промисловими символами: силует Швденнотрубного заводу з його продукцією — п'ятьма трубами, зображеними у перспективі, а нижче — кармінова смуга, що мала означати родовища марганцю, розташовані поблизу міста²².

1967 рік став рясним на нові міські герби. їх затвердили як головні емблеми міст у Дніпродзержинську, Запоріжжі, Одесі, Єнакієвому, Ізмаїлі, Херсоні, Феодосії, Львові, Кам'янці-Подільському, Дрогобичі. Отже, до 1968 р. в Україні налічувалося майже 20 гербів — головних емблем най-

більших міст. Пояснити це явище просто активністю громадськості було б легковажно. За цим у тоталітарній державі мала стояти влада. Так воно, як побачимо далі, й було.

Надзвичайно інформативними для з'ясування питання щодо державної політики в галузі міської геральдики виявилися документи з особистого архіву Героя України, академіка Петра Тимофійовича Тронька, люб'язно надані мені, його аспірантці, для аналізу та публікації²³.

Перебуваючи в 60-х рр. на високій державній посаді заступника Голови Ради Міністрів УРСР, П. Т. Тронько, відомий історик, пізніше — академік НАН України, тоді опікувався, крім іншого, питаннями розвитку гуманітарних наук. У досить складний для Української республіки час, коли налагоджена ідеологічна машина почала давати відчутні збої, це вельми позначилося на застарілій наочній агітації, символіка якої вже вимагала оновлення. Обмежена знакова система революційних часів уже не могла задовольнити потреб суспільства, яке вимагало змін у відтворенні складних ідеологічних постулатів через невелику кількість символів, що за попередні роки набули ролі визначальних. Пошуки нового у мистецтві плаката, живопису й графіки заходили в глухий кут, коли йшлося про передачу через засоби мистецтва особливостей національних регіонів²⁴. Смужки з національним орнаментом на в'їзних стелах міст, які передавали кольори, властиві вишивці та ткацтву відповідних етнічно-етнографічних зон, — то майже все, що вирізняло їх поміж інших населених пунктів. Червоні та золоті зірки всіх можливих модифікацій, плуги, молоти, димарі, залізничні колії, шахтні копри та інші індустриальні символи на тлі сонця, що сходить, або зійшло, усіяне променями, безліч варіантів зображень колосків пшениці, вінків з них, снопи, численні червоні стрічки, або червоно-блакитні (в кольорах прапора УРСР) — от майже весь арсенал у зображувальному ряді епохи "перемагаючого комунізму". Інколи вводили до символіки зображення історичних пам'яток архітектури, малюнки залишків фортець, пам'ятники, зокрема зведені у пам'ять загиблих на війні, Вогонь вічної Слави, пам'ятник комсомольцям-молодогвардійцям тощо.

Саме на плечі Петра Тимофійовича Тронька й було покладено, як це видно з наведених нижче документів, обов'язок наповнити новою виразною символікою наочну агітацію. Те, що вчені й журналісти підняли питання про відродження гербової традиції для міст України, мабуть, і стало тим головним фактором у започаткуванні спроби вирішити питання на державному рівні, адже партія і влада самі дійшли висновку щодо необхідності наповнення зображувального ряду пропаганди й агітації. А підтримка тих саме мас уже була розтиражована пресою. Тут доречно нагадати, що саме на 1967 р. припадає ініціатива іншого партійного органу республіки — ЦК КПУ щодо створення для України цілої системи власних державних нагород. Звірівшись з Конституцією СРСР і УРСР, проаналізувавши всі обставини, Голова Верховної Ради України Д. С. Коротченко на початку червня виніс на розгляд ЦК пропозицію про заснування двох орденів — Державного прапора УРСР і Трудової слави. Годі й говорити, що проекти власних нагород залишилися на папері, бо цього не могла дозволити Москва²⁵.

Із змісту наданих для публікації документів видно, що попередньо питання про герби міст обговорювалося в ЦК КП України з першим секретарем ЦК П. Ю. Шелестом, який, найімовірніше, і "дав добро" на втілення цього плану в життя належним чином. На жаль, у Центральних архівах ЦДАВО України (ф. 1. — оп. 18. — спр. 258, де зберігаються окремі документи про нездійснені проекти нагородних відзнак України до 50-річчя

УРСР, відхилені Москвою) та у відповідних фондах ЦДАВО України — ф. 229, 63, 62 — серед вихідних документів не виявлено оригіналів або копій цитованих нижче проектів. Справа в тому, що за традицією тих років, чимало важливих питань обговорювалися на особистих зустрічах урядовців з високим партійним начальством. У такий спосіб — "на стіл" — передавалися і державні документи. Цим можна пояснити факт відсутності завбачливо збережених П. Т. Троньком документів, яким так і "не дали ходу".

Оскільки представлені документи є унікальним зразком того, як навіть усіма підтримувана справа, вирішення якої було на часі, може загинути в лабіринтах коридорів влади, наводимо їх повністю. До того ж вони існують в єдиному примірнику, і їх публікація має метою збагатити джерельну базу досліджень у галузі історії вітчизняної геральдики.

Перший з документів — лист, підготовлений П. Т. Троньком на ім'я партійного керівника республіки. Він засвідчує, що керівна і спрямовуюча сила суспільства — партія перед тим, як питання вирішуватиме влада, мала перевірити його щодо, так би мовити, ідеологічної доцільності²⁶.

Тексти документів передаються так, як вони відображені в оригіналі. Русизми не виправляються.

СЕКРЕТАРЮ ЦК КП УКРАЇНИ
товаришу ШЕЛЕСТУ П. Ю.

"За Вашим дорученням нами було вивчено питання про створення офіційних емблем — відмінних знаків міст і областей Української РСР.

За останні роки на сторінках центральних і республіканських газет і журналів все частіше почали друкуватися кореспонденції з пропозиціями про необхідність створення для кожного міста і області свого відмінного геральдичного знака — герба.

Крім листів і пропозицій, що надійшли від людей різного віку і професій, одержано чимало малюнків, зарисовок, ескізів гербів міст України, частина з яких уже вміщена в республіканській пресі.

З аналогічними пропозиціями виступили газети "Известия", "Литературная газета", "Советская культура", "Ленинградская правда", журнали "Знание и Сила", "Сельская молодежь" та деякі інші газети і журнали.

На нашу думку, питання про створення для міст і областей Української РСР своїх відмінних геральдичних знаків заслуговує на увагу.

Кожна країна світу, майже всі міста мають свої постійні відмінні геральдичні знаки — герби.

Герб кожної держави є уособленням її честі, символом її незалежності і гордості.

В Росії за царською грамотою від 21 квітня 1785 року герб був обов'язковим для всіх губерній, губернських, повітових і заштатних міст і кріпостей Російської імперії. Всі вісім губерній, губернські повітові і заштатні міста України також мали свої офіційні емблеми — герби.

В. І. Ленін надавав великого значення створенню радянських державних знаків. У підписаному ним 12 квітня 1918 року Декреті говорилось про необхідність замінити царські емблеми новими, "які відображають ідеї і почуття революційної трудової Росії".

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції було засновано новий, революційний герб — герб Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки.

Слідом за ним разом з утворенням союзних республік були засновані Державний герб Української Радянської Соціалістичної Республіки, державні герби інших союзних республік, а в 1923 році — Державний герб СРСР.

В державному гербі Української РСР, як і в державних гербах інших союзних республік, поряд з відображенням спільної емблеми (серпа і молота, п'ятикутної зірки і спільного девізу "Пролетарі всіх країн, єднайтесь!") відображені й особливості кожної республіки, їх географічне положення, природні багатства, основне заняття населення, характер виробів і знарядь праці, особливості мови і побуту. Наш народ пишається величчю і могутністю своєї соціалістичної Батьківщини, своєю вільною і суверенною республікою — складовою і невід'ємною частиною Радянського Союзу.

Тепер на Україні налічується 25 областей і 365 міст. Кожне місто, область мають свої особливості, свої відмінні риси, свою історію — яскраве минуле і героїчне сучасне. Кожна людина пишається також і своєю областю, своїм рідним містом, їх досягнення-

ми у господарському і культурному будівництві, їх природою, архітектурними, історичними і культурними пам'ятниками, революційними подіями, трудовими і ратними подвигами. Знамена деяких міст і областей УРСР прикрашають високі урядові нагороди — ордени Радянського Союзу, якими відзначені міста і області за успіхи трудящих в комуністичному будівництві. На знаменах міст-героїв Києва, Одеси, Севастополя яскраво сяють Золоті Зірки — знак найвищої доблесті і героїзму, проявлені радянськими людьми у Великій Вітчизняній війні. Але своїх постійних відмінних знаків, офіційних емблем міста і області республіки не мають.

За останній час деякі міста РРФСР та інших союзних республік, наприклад Горький, Смоленськ, Кострома, Пенза, Златоуст, Ленінакан, Луга, встановили свої емблеми-герби. Проводяться конкурси і обговорення проектів міст-героїв Москви, Ленінграда, Архангельська та інших міст.

Ми вважаємо, що слід підтримати ініціативу громадськості і дозволити містам і областям республік створити свої постійні відмінні знаки — сучасні герби, в яких у нових геральдичних символах було б відображено велич і могутність нашої Соціалістичної держави, особливості і характер виробництва і побуту населення міста, області, його героїчні трудові і ратні подвиги, визначні пам'ятники історії і культури, яскраві сторінки революційних подій.

Герб міста, області відіграватиме важливу організуючу і виховну роль у комуністичному вихованні населення. Важливе значення матиме Герб міста, області при проведенні соціалістичного змагання в боротьбі за честь міста, області, за якість промислової продукції, за честь заводської марки.

Герб міста, області потрібний і при проведенні таких масових заходів, як фестивалі, спартакіади, промислові, сільськогосподарські і художні виставки".

Даний документ не має супроводу і підпису. З нього виходить, що попередньо перший секретар ЦК КПУ давав доручення (напевне, помічникові) вивчити питання про створення відмінних знаків міст і областей Української РСР. Тобто питання щодо створення нових геральдичних знаків вивчалось на найвищому рівні, і дослідження в цій галузі були ініційовані зверху, хоча й зазначалось, що це "ініціатива громадськості". Прикладом для того стало те, що так уже зробив "старший брат", про що свідчили вищезгадувані публікації в "Известиях", "Литературной газете", "Советской культуре", "Ленинградской правде" та інших газетах.

Геральдисти знають, що в Україні перші міські знаки з'явилися у XIV ст. і поступово набули значення гербів. Їх виникнення тісно пов'язане з еволюцією українських феодальних міст і формуванням у них громад, наділених самоврядними правами і вигодами або окремими їх функціями²⁷. Відомо, що на кінець XIII ст. місто Перемишль перше з українських міст отримало грамоту на Магдебургію²⁸.

Зазначена в цитованому документі дата — 1785 р. — це час прийняття "Грамоти на права і вигоди ...", згідно з якою містам надавалося самоврядування. Та насправді автономія українських міст поступово значно обмежувалася²⁹. Невідомі нам автори наведеного документа чомусь вважали, що гербівництво на теренах Російської імперії (до складу якої входила частина українських земель) було започатковане царською грамотою у 1785 р., хоча міські знаки в Україні існували вже понад три століття.

Попередні етапи герботворчості на українських землях, які входили до складу Австро-Угорської імперії та Польського королівства, потім Речі Посполитої, не згадуються взагалі. Таке ігнорування історичної спадщини можна пояснити, у першу чергу, тодішньою політичною ситуацією. Не в правилах того часу було нагадування про історичну долю багатостраждальної України, землі якої "шматували" могутні сусіди.

Викликає здивування і те, що в документі нічого не сказано про гербові відзнаки княжої доби, добре відомі науковцям по печатках-сфрагістах. Саме з княжих часів бере свій початок відомий галицький лев, що прикрашає не одне століття герб Львова³⁰. Цілком очевидно, що в період, який

прийнято було в науці певний час іменувати "догеральдичним", широко використовувалися символи, котрі вказували на належність військових формувань до міст (вони здавна мали свої знаки вирізнення) або конкретному володарю (особі чи групі власників — роду). Це й було передумовою започаткування самотутніх геральдичних традицій³¹. Отже, в основі пізнішої міської герботворчості лежали самотутні культурно-національні та правничі традиції, що склалися протягом століть. Однак стабільні знаки міст ми пов'язуємо з виникненням самоврядних міських громад, конкретним часом появи документа на отримання герба — привілею.

Натомість автори наведеного документа акцентують увагу на необхідності створення "нових сучасних гербів" з "новими геральдичними символами". Хоча у той час іменуватися "новими геральдичними символами" мали право хіба що п'ятикутна зірка — емблема революції та радянських військових, і традиційний для тієї доби символ єдності робітничого класу і селянства — перехрещені серп і молот. Ніяких інших усталених емблем Радянська влада не створила, використовуючи вже існуючі й доступні розумінню широких верств символи.

Наступний документ з добірки — то проект постанови ЦК КПУ, який, як тоді повелося, готували ті, хто ініціював розгляд питання на Політбюро чи на Пленумі ЦК.

Київ, 1967 р.

ПРО ГЕРБИ МІСТ, ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Постанова Центрального Комітету КП України

Центральний Комітет КП України ПОСТАНОВЛЯЄ:

1. Підтримати бажання трудящих республіки про встановлення для міст, областей Української РСР постійних відмінних знаків, нових офіційних емблем — Радянських гербів, в яких у нових символічних зображеннях були б відбиті велич і могутність нашої соціалістичної держави, особливості економіки міст, областей, характер виробництва і побуту населення, його героїчні трудові і ратні подвиги, визначні пам'ятники історії і культури, яскраві сторінки революційних подій.

2. Дозволити встановити нові Радянські герби, як постійні відмінні знаки — офіційні емблеми таких міст, областей Української РСР:

- м. Києва і Київської області;
- м. Харкова і Харківської області;
- м. Донецька і Донецької області;
- м. Одеси і Одеської області;
- м. Дніпропетровська і Дніпропетровської області;
- м. Запоріжжя і Запорізької області;
- м. Львова і Львівської області;
- м. Полтави і Полтавської області;
- м. Севастополя.

3. Затвердити проект Положення про герби міст, областей Української РСР.

4. Спілці художників України, Спілці архітекторів України і Міністерству культури УРСР надавати необхідну практичну допомогу в створенні гербів міст, областей Української РСР.

5. Комітету по радіомовленню і телебаченню при Раді Міністрів Української РСР, республіканським і місцевим газетам і журналам забезпечити широке обговорення проектів гербів у пресі, по радіо і телебаченню.

6. Для попереднього розгляду проектів гербів міст, областей і складання кваліфікованих рекомендацій та пропозицій по проектах гербів створити комісію в складі:

тов. Скаба А. Д., тов. Тронько П. Т., тов. Зайчук В. Г.,
тов. Касіян В. І., тов. Головка Г. В., тов. Зленко А. Н.

У документі настільки чітко вказано на позицію влади — створити герби тільки для 9 міст і 8 областей, що мимоволі виникає запитання: чому інші області обійдено увагою? Відповіді на це запитання досі не знайдено. У розмові з автором даної статті академік П. Т. Тронько згадав, що саме більш-менш переконливі та обгрунтовані довідки тоді були отримані Радою Міністрів саме з цих областей. Тому їх і було перелічено.

У документі названо прізвища високих посадових осіб, які ввійшли до складу спеціальної Комісії, яка мала обов'язком опікуватися відтоді геральдичною справою: А. Д. Скаба — на той час секретар ЦК КПУ з питань ідеології, П. Т. Тронько — заступник Голови Ради Міністрів України, В. Г. Зайчук — міністр юстиції; В. І. Касіян — народний художник СРСР, голова Спілки художників УРСР, Г. В. Головка — голова Спілки архітекторів УРСР, А. М. Зленко — секретар Президії Верховної Ради УРСР. На Комісію покладался обов'язок попередньо розглядати проекти гербів міст та областей. Влада мала взяти під контроль процес герботворення. І це — очевидно. Жодного фахівця з геральдики до складу комісії не ввели.

Стиль даного документа засвідчує, що його ретельно готували і не раз обговорювали на представницьких нарадах.

Наступний у добірці документів — текст **Проекту Указу Президії Верховної Ради УРСР, яким мало бути затверджене відповідне Положення про герби міст та областей**. Його датовано теж 1967 р.

Проект УКАЗ ПРЕЗИДІЇ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Про затвердження Положення про герби міст, областей Української РСР

Президія Верховної Ради Української РСР ПОСТАНОВЛЯЄ:
Затвердити Положення про герби міст, областей Української РСР.

Голова Президії Верховної Ради
Української РСР Секретар
Президії Верховної Ради
Української РСР

м. К и ї в

" _____ " _____ 1967 р.

Текст наступного документа не потребує особливого коментаря, оскільки в ньому достатньо продумано й обгрунтовано викладено позицію виконавчої влади УРСР щодо порушеного питання.

ПОЛОЖЕННЯ про герби міст, областей Української РСР

1. Герб міста, області є символічним зображенням, що служить постійним відмінним знаком — офіційною емблемою міста, області.
2. Герб міста, області складається з емблемних знаків, в зображенні яких відбивається велич і могутність нашої соціалістичної держави, визначні історичні, куль-

турні і революційні події, особливості і характер виробництва і побуту трудящих міста, області, їх героїчні трудові і ратні подвиги у спільній боротьбі братніх народів за честь, свободу, незалежність своєї Батьківщини, за побудову комуністичного суспільства.

3. Герб, присвоєний місту, що є обласним центром, служить разом з тим і постійним відмінним знаком — офіційною емблемою області.

4. Герб міста, області може бути зображений:
рельєфним — з металу, пластмаси, гіпсу, кераміки, дерева;
кольоровим — із застосуванням фініфті, фарби, інкрустації;
в графічному виконанні — з дотриманням у всіх зазначених випадках певних геральдичних правил.

5. Розмір герба міста, області довільний, але з обов'язковим дотриманням певного співвідношення між емблемними знаками герба, зазначеними в опису герба.

6. Герб міста, області затверджується Президією Верховної Ради Української РСР на подання міської, обласної Ради депутатів трудящих після схвалення його на сесії відповідної Ради депутатів трудящих.

7. Зразок Герба в графічному виконанні і опис Герба міста, області після схвалення його сесією міської, обласної Ради депутатів трудящих і затвердження Президією Верховної Ради Української РСР зберігається — один примірник у Президії Верховної Ради Української РСР і другий — у виконкомі міської, обласної Ради депутатів трудящих.

8. Герб, як постійний відмінний знак — офіційна емблема міста, області застосовується:

на прапорах і знаменах міста, області після зображення на них офіційних емблем СРСР чи УРСР;

на прапорах, знаменах і вивісках підприємств і управлінь місцевої промисловості, міського і обласного транспорту, місцевих торговельних організацій, підприємств комунального і побутового обслуговування, навчальних, наукових і культурно-освітніх закладів, туристських, фізкультурних, спортивних організацій і добровільних товариств;

на оформленні в'їздів на територію міста, області;

на архітектурних спорудах;

на будинках і приміщеннях підприємств і установ місцевої промисловості, комунального господарства, транспорту і торговельних приміщеннях;

на будинках і приміщеннях загальноосвітніх шкіл, середніх спеціальних і вищих учбових закладів, науково-дослідних установ, клубів, театрів, кіно, цирку та інших культурно-освітніх і наукових закладів;

як емблема — на міському, обласному автомобільному, залізничному і водному транспорті;

на промислових виробках як фабрично-заводська марка;

на вимпелах, дипломах, грамотах, похвальних листах місцевих установ, підприємств і організацій;

на нагрудних значках, жетонах, сувенірах та інших пам'ятних подарунках, як сувенір міста, області і як нагородний знак для нагородження передовиків промисловості, сільського господарства, транспорту, працівників культурно-освітніх закладів та інших товариств і організацій;

як емблема на форменому одязі учнів загальноосвітніх шкіл, на форменому одязі спортсменів, фізкультурників, працівників готелів, театрів, клубів, кіно, добровільних товариств і організацій, а також працівників міського, обласного транспорту, транспортних контор і управлінь;

на книжкових виданнях довідкового характеру, путівниках, каталогах, театральних програмах;

на штампях і печатках підприємств і управлінь місцевої промисловості, транспорту, комунальних і побутових підприємств і установ, а також навчальних, наукових і культурно-освітніх установ і закладів, добровільних товариств і організацій, крім установ і організацій, які мають право користуватись печатками і штампями з Державним гербом СРСР або Державним гербом Української РСР.

9. Перелік установ і організацій, які можуть користуватись Гербом міста, області на прапорах, знаменах, вивісках, штампях, печатках і бланках, встановлює виконком міської, обласної Ради депутатів трудящих у відповідності з цим Положенням.

Герб міста, області може бути використаний для оформлення архітектурних споруд і будинків міських установ, наукових і культурно-освітніх закладів, промислових

підприємств і організацій, при в'їздах у міста, на територію області, як емблема на міському автомобільному, залізничному і водному транспорті.

На Червоному Прапорі, знамені міста, області, крім основних емблемних знаків герба СРСР — серпа і молота, п'ятикутної зірки і девізу "Пролетарі всіх країн, єднайтеся!", — може бути розміщено офіційну емблему міста, області — їх герб.

Нарешті, значки з відображенням герба міста, області будуть цінними пам'ятними подарунками — сувенірами.

Встановлення Державного герба Союзу РСР і Державного герба Української РСР і описи цих гербів визначено відповідно Конституцією Союзу РСР і Конституцією Української РСР.

При створенні гербів міст, областей Української РСР слід затвердити Положення, яке б регламентувало порядок встановлення і застосування гербів міста, областей республіки, яке повинно бути затверджене відповідним Указом Президії Верховної Ради УРСР.

На наш погляд, герб міста, області і опис герба повинні затверджуватись Президією Верховної Ради Української РСР на подання міської, обласної Ради депутатів трудящих після схвалення його на сесії відповідної Ради депутатів трудящих.

Ми вважаємо, що необов'язково, щоб зразу всі міста і області республіки створювали свої герби.

Напочатку слід дозволити встановити свої герби лише деяким найбільшим по кількості населення містам, областям республіки.

Причому герб міста, яке разом з тим є обласним центром, повинен бути також і офіційною емблемою — гербом області.

Отже, вноситься пропозиція дозволити в першу чергу таким містам і областям Української РСР встановити свої постійні відмінні знаки-герби:

- м. Києву і Київській області;
- м. Харкову і Харківській області;
- м. Донецьку і Донецькій області;
- м. Одесі і Одеській області;
- м. Дніпропетровську і Дніпропетровській області;
- м. Запоріжжю і Запорізькій області;
- м. Львову і Львівській області;
- м. Полтаві і Полтавській області;
- м. Севастополю.

Герби, за правилами геральдики, виготовляються;

— рельєфними — з використанням металу (золото і срібло), пластмаси, гіпсу, ке раміки, дерева тощо;

— кольоровими — із застосуванням фініфті, фарб, інкрустації;

— в графічному виконанні — у вигляді малюнка, де метал (золото і срібло) і геральдичні кольори фарб змінюються відповідною штриховкою.

Для розгляду і затвердження проектів гербів міст і областей республіки вони повинні подаватися в графічному виконанні.

Отже, ніяких або майже ніяких витрат, крім витрат в разі потреби, на проведення конкурсів і на виготовлення проекту Герба, не потребується.

Бажано було б, щоб зазначені міста, області створили свої герби до дня 50-річчя Української РСР.

Для практичного здійснення цього завдання необхідно, в разі потреби, дозволити міським і обласним організаціям проводити конкурси на кращий проект герба міста, області.

Спілка художників, Спілка архітекторів, Інститут історії АН УРСР, Архівне управління і Міністерство культури УРСР повинні подавати необхідну практичну допомогу по створенню гербів міст, областей республіки.

Комітет по радіомовленню і телебаченню при Раді Міністрів Української РСР, республіканські й місцеві газети та журнали повинні забезпечити широке обговорення проектів гербів у пресі, по радіо і телебаченню.

У кінці даного Положення додруковано у вигляді приписки:

"Подаємо на Ваш розгляд:

1. Проект постанови ЦК КП України "Про герби міст, областей Української РСР";
2. Проект Указу Президії Верховної Ради УРСР "Про затвердження Положення про герби міст, областей Української РСР";

3. Проект "Положення про герби міст, областей Української РСР". Просимо розглянути".

Перелічені вище пункти Положення становлять і сьогодні великий інтерес для дослідників. Адже досі, крім кількох регламентуючих документів³², у незалежній Україні за дванадцять років не створено Положення про герби міст. Саме наведений документ може стати в нагоді при складанні правничого акта, який має бути обов'язково невдовзі прийнятим.

Використання власних знаків на рівні область — місто — селище міського типу — село необхідно давно обґрунтувати, як і створити перелік пакета документів, необхідних для прийняття герба населеного пункту. Державний герб України (поки що Малий) застосовується, як і за часів УРСР, на печатках усіх типів і вивісках на будинках Рад усіх рівнів, на офіційних бланках установ, амбасад, закордонних представництв тощо. Хоча вже давно прийнято й функціонує Закон України "Про місцеве самоврядування в Україні"³³, на муніципальному рівні так і не використовують власні знаки на міських та обласних печатках, вивісках, офіційних бланках. "Експлуатують" Малий Державний герб у відомчих нагородах, на всіх бланках банків і фірм, у відзнаках різних рейтингів. Це теж потрібно відрегулювати.

На сьогодні вже 20 областей України мають свої герби, а новими знаками та прийняттям старих символів можуть пишатися понад 500 населених пунктів³⁴. Однак положення про герб населеного пункту не існує, як і відсутня державна інституція, яка допомогла б місцевим органам влади визначитися із своїми гербами.

Прекрасно розуміємо той факт, що далеко не все, що зафіксували документи з особистого архіву академіка П. Т. Тронька, може бути використане в сучасній державній практиці, та окремі їх положення, хоча й випадають з контексту сучасного розвитку нашої держави, їх творче осмислення вченими і практиками-геральдистами, безперечно, допоможе у роботі над відповідними юридичними актами.

Ці оприлюднені документи сприятимуть глибшому розумінню того, чому саме цим шляхом пішло герботворення в Україні у 60-х—80-х рр. ХХ ст., хоча офіційного затвердження, юридичної сили дані підготовлені акти так і не набули. Та з ними, безперечно, були ознайомлені члени ЦК КП України, урядовці, керівники місцевих органів влади. Отже, саме вони певною мірою визначили стратегію та тенденцію розвитку українського гербівництва.

¹ Див.: С а в ч у к Ю. К. Міська геральдика Поділля. — Вінниця, 1995. — С 105-1905.

² С а в ч у к Ю. Неопублікований рукопис "Очерки истории городской геральдики на Украине" та його місце в історичній спадщині // П'ята наукова геральдична конференція. 36. тез повідомлень та доповідей. — Львів, 1995. — С. 57—58.

³ На шляху до незалежності // С а в ч у к Ю. Міська геральдика Поділля. — С 109-110.

⁴ ЦДАВО України. - Ф. 4906. - Оп. 1. - Спр. 509. - Арк. 69-75.

⁵ Там само. — С. 73.

⁶ Там само. — С ПО.

⁷ Г р е ч и л о А. Документи про складання ескізів гербів міст Української РСР у повоєнний час // Україна в минулому. — Вип. 6. — Львів, 1996. — С. 214—216.

⁸ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. — Ф. 70. — Спр. 550. — Арк. 1.

⁹ С а в ч у к Ю. Вказ. праця. — С. ПО.

¹⁰ Г р е ч и л о А н д р і й . Українська міська геральдика. — Київ—Львів, 1998. — С 127—128.

¹¹ Див.: С т р е л ь с к и й В. И. Геральдика и сфрагистика в научной работе историков (по материалам украинских архивов и других научных учреждений // Вопросы архивоведения. — 1963. — № 2. — С. 35.

¹² С т р е л ь с к и й В. И. Состояние и современные проблемы разработки специальных (вспомогательных) исторических дисциплин // Друга республіканська конференція архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін: Матеріали. Друга секція: спеціальні історичні дисципліни. — К., 1965. — С. 66—67; Кондратюк А. А. Роль сфрагістики і геральдики в роботі архівістів // Там само. — С. 206—207.

¹³ Емблематика в ті часи не потребувала створення, бо вже здавна існувала. Емблеми відомі з давніх часів, і їх успішно досліджували в усіх країнах світу. Про це свідчить велика наукова література. Радянська емблематика, започаткована 1917 р., теж до слідувалася неодноразово. Чому відомий вчений раптом оголосив геральдику поза за коном — залишається невідомим. Зауважимо, що герб — це своєрідна емблема. Отже, геральдика — одна із самостійних галузей емблематики з власним дисциплінарним статусом. — *Авт.* Див.: В в е д е н с к и й А. А. Вспомогательные исторические науки в работе архивистов // Вопросы архивоведения. — 1962. — № 2. — С. 31.

¹⁴ Г р е ч и л о А. Вказ. праця. — С. 128.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само. — С. 7.

¹⁷ Там само. Див. також: С а в ч у к Ю. Неопублікований рукопис "Очерки истории городской геральдики на Украине" та його місце в історіографічній спадщині // П'ята наукова геральдична конференція: Збірник тез, повідомлень та доповідей. — Львів, 1995. - С 57-58.

¹⁸ Г р е ч и л о А. Вказ. праця. — С. 8; див. також: К р и п ' я к е в и ч І. П. Допоміжні історичні дисципліни історії в науковій роботі архівів // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. — 1961. — № 5. — С. 7—10; С т р е л ь с к и й В. И. Геральдика и сфрагистика в научной работе историка // Вопросы архивоведения. — 1963. — № 2. — С. 31—35.

¹⁹ Г р а н и н Д. Пусть у города будет герб // Известия (М.). — 1959. — 17 ноября. — С. 3.

²⁰ Д о л м а т о в с к и й Е. Возродим геральдику наших городов // Советская культура (М.). — 1963. — 28 мая. — С. 2.

²¹ Україна. - 1964. - № 49. - С. 16.

²² Р у м я н ц е в а В. Історія, карбована в гербах. — К., 1987. — С. 155.

²³ Спогади академіка П. Т. Тронька записані Я. О. Іщенко й перебувають одночасно із завіреними копіями документів з його власного архіву в особистому архіві автора статті // Папка геральдика. Державні документи. Спогади. — Арк. 1—32.

²⁴ Тут варто згадати, що культура розвивалася за формулою — "соціалістична за змістом, національна за формою". Тобто тільки "форма", а не зміст, дозволялася при використанні надбань історичної національної спадщини. — *Авт.*

²⁵ Див.: Д м и т р і е н к о М., Б у з а л о В. Державні нагороди України, що залишилися в проектах // Віче. — 1994. — № 8. — С 118—128.

²⁶ Даний факт — яскраве свідчення того, хто саме був справжньою владою в УРСР, хоча Конституція (Основний Закон) республіки чітко виписувала взаємовідносини гілок влади. У тексті документа є такі слова: "Слід підтримати ініціативу громадськості і дозволити містам ... створити свої відмінні знаки" ... Отже, ініціатива — то добре, але потрібен дозвіл партії. — *Авт.*

²⁷ Магдебургія започаткована у Німеччині 1188 р., коли привілей на самоврядування отримало місто Магдебург. — Див.: Ржежабек И. Юрий II, последний князь всея Малыя Руси // Болеслав-Юрий II Грайденевич, князь Малой Руси: Сб. материалов "и исследованый. — СПб., 1907. — С. 1—66; Г р е ч и л о А. Українська міська геральдика. — С. 18.

²⁸ М а р к е в и ч О. Невідома грамота князя Льва Даниловича // Архіви України. — 1968. - № 5. - С. 25-29.

²⁹ Полное Собрание Законов Российской империи. — СПб., 1830. — XXII. — № 16188.

³⁰ Z u b r z y s k i D. Kronika miasta Lwyw. — Lwyw, 1844. — S. 9; Г р е ч и л о А. Вказ. праця. — С. 18.

³¹ А. Гречило у вказаній праці дотримується дещо іншої думки (с. 17—18), але ми переконані, що тут можна апелювати до утраченої знакової системи дохристиянських часів, як і перших століть після його прийняття, коли з'явилися у знаках святі па-

трони, численні зображення зброї, арматурі на кам'яницях, офіційних будівлях тощо. Подальші дослідження побутування символіки на наших теренах підтвердять або спростують нашу думку. — *Авт.*

³² Постанова Президії Верховної Ради України про печатки та вивіски місцевих Рад народних депутатів України та їх виконавчих комітетів // Відомості ВР України. — 1992. - № 31. - С 1057-1060.

³³ Голос України. — 1997. — 14 червня. — С. 1—2.

³⁴ Відсутність Державного реєстру геральдичних знаків не дозволяє нам назвати цю цифру остаточно. На створене в Адміністрації Президента України Управління державних нагород та геральдики і Міністерство юстиції України покладено завдання здійснити такий облік і контроль (на рівні експертизи) за якісним з мистецького боку і достовірним за історичною традицією рівнем виконання новоприйнятих сесіями Рад знаків. — *Авт.*